

Віктор Васильович ЗДОРОВЕНКО,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії Дрогобицького
державного педагогічного університету ім. Івана Франка

ПРО СМислоВЕ ЗНАЧЕННЯ МОНУМЕНТАЛЬНОГО

Віддавна поняття монументальне уособлювало в собі вищі духовні цінності людства, які в мистецтві втілювались у такі форми, що виводять їх за межі звичних норм життєдіяльності. Для з'ясування смислового значення монументального слід зрозуміти, коли і чому в суспільстві утворилась потреба в такого роду особливому феномені духовної діяльності, як монументальне, і звідки взялася у людини спроможність задовольняти ці потреби в адекватних цьому феномену чуттєвих формах.

В дослідженні проблеми монументального ми вважаємо доцільним використання аксіологічного і історичного методів. Оскільки аксіологічний підхід дає нам можливість поставити проблему незалежно від того, існувало чи не існувало саме поняття "монументальне", як, наприклад, в давньому світі чи середньовічній культурі. Історичний підхід дозволить нам передбачити і включити в дослідження саму історію і буття понять, подібних до сучасних підходів до проблеми монументального. Адже відомо, що в процесі культурного становлення нерідко буває так, що сам термін виголошується в останню чергу, годі як явище в мистецтві давно існує.

Дослідники теоретичних проблем мистецтва вважають, що історію розвитку монументалізму слід починати з первісної доби. Маючи при цьому на увазі те, що сформовані вже родові суспільні організації стверджували в своїй діяльності матеріальний і духовний зміст соціального досвіду і ставлення до нього, який, за визначенням С.С.Батеніна, є підсумком попереднього розвитку суспільства і фіксує "результати діяльності всього людства, при тому в найсуттєвішому й історично значущому його змісті" [1, 132].

Досліджуючи витоки становлення монументалізму, слід звернути увагу на те, що новий рівень суспільних відносин, сформованих родових утворень уже спонукав до пошуку і навмисного використання

таких виражальних форм, засобів і прийомів для поширення об'єктивно утвореної в суспільстві *системи цінностей*, в яких би закріплювалася і передавалася в поколіннях інформація про суть їхніх організованих зв'язків зі світом, про суспільну цінність природи і буття самої людини, які би значно перевершували попередні засоби комунікації (звуки, жести та ін.) за масштабами їх передачі в просторі і часі, а зрештою і за точністю, і за тривалістю.

Таким засобом накопичення знань, закріплення і розвитку досвіду зв'язку світу людей зі світом природи стає образотворча символіка – мураль, найдавніша форма образотворчого мистецтва, що передбачала природну (не штучно підготовлену) просторовість, яку людина прагне опанувати за допомогою малюнка і пластики.

Найбільш повно об'єктивуючи ці значущі зв'язки людини зі світом природи на рівні образного їх пізнання, що щільно пов'язували людей із об'єктами, які їх збуджують, муралізм ставав поліфункціональним явищем духовної культури. Тому що образно-емоційне пізнання цих зв'язків виявлялося одночасно умовою самопізнання людини. Планетарна, по суті, географія печерних та гротових малюнків від франко-кантабрійського регіону до Уральських гір засвідчує цей факт.

Відоображуючи різноманітні сфери людської діяльності муралізм у давнину утворював ціннісно-орієнтуючий аспект в їхньому світогляді і, разом з цим, елементи естетичної свідомості, які спиралися на ці моральні уявлення, як квінтесенцію колективного досвіду. Г.В.Плеханов зауважував з цього приводу, що естетичні відчуття не тільки могли асоціюватися у давніх людей із складними ідеалами, "але й виникають... саме під впливом таких ідей" [4, 290].

В IV-II тисячолітті до н.е. з'являються кромлехи, менгіри, кургани, піраміди, зіккурати, мастаби, лабіринти, антропоморфні стели. Вони зовсім різні за формою, але їх об'єднує одна глобальна подібність: такий тип діяльності вимагав від тогочасних людей колосальних фізичних зусиль, які, напевно, були співмасштабні за напругою духовним колізіям свого часу.

Будучи типовим прикладом "нераціональної витрати праці", вони спонукають дослідників бачити причину їх походження чи то в різкому зростанні авторитету вождів, патріархів, чи то в

таких виражальних форм, засобів і прийомів для поширення об'єктивно утвореної в суспільстві *системи цінностей*, в яких би закріплювалася і передавалася в поколіннях інформація про суть їхніх організованих зв'язків зі світом, про суспільну цінність природи і буття самої людини, які би значно перевершували попередні засоби комунікації (звуки, жести та ін.) за масштабами їх передачі в просторі і часі, а зрештою і за точністю, і за тривалістю.

Таким засобом накопичення знань, закріплення і розвитку досвіду зв'язку світу людей зі світом природи стає образотворча символіка – мураль, найдавніша форма образотворчого мистецтва, що передбачала природну (не штучно підготовлену) просторовість, яку людина прагне опанувати за допомогою малюнка і пластики.

Найбільш повно об'єктивуючи ці значущі зв'язки людини зі світом природи на рівні образного їх пізнання, що щільно пов'язували людей із об'єктами, які їх збуджують, муралізм ставав поліфункціональним явищем духовної культури. Тому що образно-емоційне пізнання цих зв'язків виявлялося одночасно умовою самопізнання людини. Планетарна, по суті, географія печерних та гротових малюнків від франко-кантабрійського регіону до Уральських гір засвідчує цей факт.

Відображуючи різноманітні сфери людської діяльності муралізм у давнину утворював ціннісно-орієнтуючий аспект в їхньому світогляді і, разом з цим, елементи естетичної свідомості, які спиралися на ці моральні уявлення, як квінтесенцію колективного досвіду. Г.В.Плеханов зауважував з цього приводу, що естетичні відчуття не тільки могли асоціюватися у давніх людей із складними ідеалами, "але й виникають... саме під впливом таких ідей" [4, 290].

В IV-II тисячолітті до н.е. з'являються кромлехи, менгіри, кургани, піраміди, зіккурати, мастаби, лабіринти, антропоморфні стели. Вони зовсім різні за формою, але їх об'єднує одна глобальна подібність: такий тип діяльності вимагав від тогочасних людей колосальних фізичних зусиль, які, напевно, були співмасштабні за напругою духовним колізіям свого часу.

Будучи типовим прикладом "нераціональної витрати праці", вони спонукають дослідників бачити причину їх походження чи то в різкому зростанні авторитету вождів, патріархів, чи то в

астрономічних спостереженнях за небесними світилами для складання необхідних у виробничому господарстві календарів. Як слушно зазначає С.Шілов, ці тлумачення непереконаливі, тому що в цей час лише створюються передумови до становлення таких соціальних інститутів, як царська влада, армія, суди та ін. Навіть піраміди Єгипту, як відомо, будували переважно не раби, а члени общини. Стежити ж “за календарем можна було і тисячоліттями потому (тобто аж до епохи Великих географічних відкриттів) значно більш простими способами” [7, 17].

Логічно несуперечливим є висновок про те, що відволікатися від щоденних клопотів давні племена змушувало формування світогляду всеохоплюючого, титанічного діапазону, який вміщав у собі космічне за масштабами сприйняття життя і смерті. Про це свідчать, наприклад, речі з орнаментами найдавнішого місячного календаря, що походить з палеолітичної епохи, і наступного за ним сонячного зодіакального календаря. Такими є ритуальні чаші з календарною орнаментациєю, що поміщалися біля голови похованих під курганами в Україні або, наприклад, у Перу. А також обряд відтинання людських голів, давня традиція якої породила велику розмаїтість форм. Традиційно в цих звичаях вбачали войовничий, кровожерний характер творців первісних культур. Значно пліднішою, на наш погляд, є думка українського археолога Ю.Шілова, який, досліджуючи специфіку курганних поховань Північного Причорномор'я, також виявив звичай відтинання людських голів і зазначав, що в таких ритуальних маніпуляціях, як виготовлення глеків із людських черепів або оздобленні їх “вічною” маскою із суміші глини, вугілля, охри, попелу, потовченої мушлі, слід бачити ніяк не бузувірство, жорстокість звичаїв, а “надлюдські зусилля давніх мудреців в осягненні таїни життя і смерті” [7, 92].

На це вказує те, що хоча культури чавін у Перу і Трипілля в Україні розділяють океан, відмінності в історії, приналежність творців цих культур до різних регіонів, але їх поєднує глобальна одноманітність уявлень, більше того, – специфічних деталей залучення до вічного Всесвіту. Оновлені таким чином голови, які прикладалися до тіл небіжчиків, ставали ніби вмістилищем потойбічного розуму, що осягає сутність будови всесвіту.

Архітектурно продумані культові за характером комплекси, які несуть обрядове смислове навантаження з астральною символікою, також свідчать про космічну масштабність світогляду людей давнього світу. Таким є, наприклад, обрядовий курганний комплекс біля села Скворцовка (Україна). Він споруджений у вигляді яйцеподібного насипу, що перекривається гігантською стопою, спрямованою вздовж осі захованих у ньому трьох поховань, у бік сходу літнього сонця.

Його смислове значення таке: “Якесь первісно вміщене в праййці божество народжується і проходить підземний, земний і небесний світи. Вони представлені трьома похованнями: земне – центральним, звичайним; небесне – опаленням небіжчика; підземне – жертвоприношенням. На цьому шляху божество виростає в розмірах і, залишивши на землі відбиток гігантської ступні (курган) підноситься (в поховальному вогнищі третього погребіння) до літнього Сонця” [7, 93]. Привертає увагу архітектоніка обрядового комплексу. “Довжина кургану-стопи у 110 метрів навряд чи випадкова. При поділі її на 0,3 метри (середній розмір ступні дорослої людини) виходить, що гігант, який залишив такий слід, перевершував зріст людини приблизно в 366 разів (кількість діб на рік)” [7, 149].

Цей небувало одухотворений і енергійний обряд залучення людини до безкінечного і вічного Всесвіту приголомшує глибиною і складністю розробки образу Космосу давніми мудрецьми. Реалізація ідеї обряду організаторам поховання уявлялася нелегкою. Вони пов'язали її з походженням, будовою світу і місцем людини в цьому світі, змодельовавши її а обряді поховання.

Своєрідними “конденсаторами” життєвої енергії людей і народів, які формували світогляд титанічного діапазону, що містив у собі космічне за масштабами сприйняття життя і смерті, були не тільки священні капища, але й священні *гімни*. До найдавніших, безумовно, належить “Рігведа”, яка датується кінцем II – початком I тисячоліття до н.е. Веди є зібранням гімнів, наспівів або формул, різних за змістом, призначенням і часом створення.

В контексті нашої проблеми особливий інтерес викликають космогонічні гімни “Рігведи” із X-ї мандали. В них також простежується вища духовна ідея первісної культури, якою була постійність, що асоціювалася з безсмертям і воскресінням. Авторам

цих гімнів було властиве уявлення про час як про пульсуючі циклічні процеси, в яких життя оновлюється через помирання. Відповідно до цього вважалося, що на початку кожного року космос повертається на вихідні позиції початкового хаосу і космогонічний акт починається знову. В контексті космогонічної теорії найдавніше ядро „Рігведи“ розглядається як зібрання гімнів, присвячених новорічному ритуалу.

З цієї точки зору можна пояснити змістовну повторюваність однакових сюжетів, переспів однакових тем (Індра вбиває Врітру; Індра за допомогою Бріхаспаті або Агні знаходить і звільняє корів; Сома вирує і реве, протікаючи через щидило, мчить у височинь і повертається знову на землю; Вішну робить три кроки і т.д.).

Навіть структура і композиція „Рігведи“ має своє сакральне смислове значення. Вона поділяється на 10 мандал, „диклів“, „жіл“, і термін цей передбачає повторюваність, відсутність прямолінійного розвитку, початку і кінця.

Привертає увагу те, що в „Рігведі“ обов'язковою умовою для брахманів є не тільки заданість тем і сюжетів, але й абсолютно точне збереження всіх особливостей вимови і ритму. Вірність в передачі ведійського тексту була абсолютною і поширювалася як на словесну, так і на музичну частини тексту. Причина такого скрупульозного дотримання першовзірця нам бачиться в усвідомленні жерцями божественного, тобто не людського, одухотвореного характеру священного слова.

Феномен екстазу, в який жерці занурювали учасників культового ритуалу, викликав переживання, які утворювалися з образів їх підсвідомості, що відтворює результати реєстрації пренатального стану, коли стає можливим пригадати і знову пережити початок власного існування. Шлях, що веде до світу, який був забутим, полягав, як ми побачимо, в торуванні найскладнішого асоціативного ланцюжка, що веде із свідомості в підсвідомість і повертає назад. При цьому ступінь готовності до зустрічі зі світом підсвідомості передбачала глибину осягання цього світу. Існував певний набір символів, здатний викликати подвійні, потрібні асоціації і т.д. у посвячених. Для цього в культовому тексті акцент робився на

умисному повторенні формул, яке посилює ефективність слів, надає їм магічного смислу.

Для нас ця повторюваність заданих тем і формул може видаватися одноманітною або навіть антихудожньою. Для жерців це був метод створення завуальованої системи асоціацій, які завдяки високому ступеню символічності поетичного словника "Рігведи" пробуджували в свідомості слухачів картини певного знайомого сюжету, який залучав їх до орбіти свого існування, розчиняв людину у вічно пульсуючому циклічному процесі і вводив до космічних законів буття.

Тому сенс священнодійства жерців бачиться в пошуку і умисному використанні кодової системи відповідностей асоціаціям, що нагадують людині її всесвітню сутність. Ключем до цієї системи, напевно, і були набори символів "Рігведи", а також величні культові споруди, архітектура яких відповідає грандіозності світогляду давніх культур.

В цьому контексті нам розкривається природа монументального в мистецтві: будучи чуттєво наявною суспільною психологією, матеріалізованою у формах людської культури, воно у своїй давній історії існування одночасно належить вічності і містить сучасне. Тому важливо відзначити, що аксіологічна сутність монументального утворюється не колосальністю форм, масштабністю споруд, але грандіозністю і величчю об'єкта уваги, тобто ідеєю зв'язку явищ сучасного життя з безкінечним і вічним Всесвітом.

Ми вважаємо, що глибше і вірніше, ніж будь-хто, саму етимологію поняття "монументальне" розкриває М.Фасмер, який розглядає його через німецьке "*monument*", похідного із латинського *monimentum*, від *monere* "нагадувати" [5, 65]. Тобто монументальне адекватне за смисловим значенням нагадуванню про дещо значиме, сутнісне, що вміщає в собі капітальну істину, завдяки якій здійснюється спадкоємний зв'язок вищих духовних цінностей у поколіннях, практична користь яких перебувала в зв'язках між людиною і суспільством, суспільством і природним середовищем, життям і смертю.

Коли ж *monumentum* трактують у латинській традиції як пам'ятник, тоді відбувається втрата якості самого поняття. Воно

втрачає свою всезагальність, соборність, стає утятим, однобічним і орієнтованим за смисловим своїм змістом на те, щоб замість колосального змісту суспільної ідеї явища, яка стає об'єктом уваги, являти конкретно-чуттєвий образ певної історичної події або певної персоналії. Нехай навіть видатної особистості, що відіграла непересічну роль в історії, культурі, але яка все ж не володіє значенням всезагальності, а тому і не співвідносна з масштабами вищих духовних цінностей, що народжуються не тільки в сфері суспільного розвитку, але й уводять в свою орбіту зв'язки людства зі Всесвітом.

Зараз можна стверджувати, що міфологічна свідомість раніше і глибше вгадувала те, що тільки згодом доведе наука. Я.Е.Голосовкер слушно зауважував, що уявний об'єкт "міфу" не є тільки "вигадкою", він одночасно є пізнаною таємницею об'єктивного світу і чимось наперед відгаданим в ньому. Процес інтенсифікації пошуку способів осягнення сутності світобудови має свою внутрішню логіку. Він актуалізувався тоді, коли з розвитком виробничого господарства стають гостро відчутними коливання одвічних звичаїв, що склалися за тисячоліття панування мисливства і збирання. Тоді й починається самовіддана праця британських друдів, слав'янських волхвів, ведійських жреців – мудреців древнього суспільства, яка мала за мету відтворення все більшого зменшення тієї природно існуючої гармонії суспільного буття, що утворилася протягом тисячоліть і не виділила ще людину із природного середовища.

Вищий духовній ідеї прадавнини – *сталості*, яка асоціювалася з безсмертям і воскресінням, тому що вона породжена природними циклами, в яких час пульсує і життя оновлюється через умирання, жерці зуміли надати не тільки уявні, але й цілком реальні властивості.

Суттєвий крок у виявленні первісного шляху, на якому уявлення про безсмертя, так би мовити, матеріалізується, зробив Ф.Кейпер на основі аналізу практики ведійських ритуалів із залученням новітніх даних медицини і психології. Він виявив у всій міфотворчості, що передре релігіям, наявність мотиву усунення Бога-творця від справ після творення світу і його прогресуючу трансформацію в *deus otiosus* (безучасний Бог). "Людина все більше зосереджує свою увагу на тих вихідних явищах творіння, наслідки яких мають

значення для людського життя. Інакше кажучи, послідовний ланцюг подій, що утворює священну історію, безмежно пригадується і підноситься, в той час як попередній етап, все, що існує до цієї священної історії, і насамперед велична й поодинокі присутність Бога-творця, – згасає“ [3, 112]. Справа тут у можливості залучення до висхідних явищ творіння, пражиття, яке одухотворюється можливістю знову пригадати і пережити початок зародження життя. Ф.Кейпер зауважує, що таке залучення не може ґрунтуватись на основі об'єктивних знань давніх мисливців і землеробів. Знання про походження світу не впливає з їхньої суспільної практики. “Єдина ж альтернатива полягає в тому, що він (міф. – Авт.) базується на особистих “прозоріннях“ провидців, які з психологічної точки зору слід розглядати як такі, що складаються з образів їх підсвідомості, відтворюють результати реєстрації пренатального (тобто такого, що передє народженню) стану“ [3, 178].

Тобто реальні властивості безсмертя жерці відкрили у можливості продовження свідомості за межі тілесного існування людини. Тому цей акт здійснювався не за еталонним часом, але шляхом вивільнення “спресованого“ в підсвідомості часу. Дійсно, відомості про походження світу з праокеану, праострову, праяйця, асоціації з хвилями і змієвидними істотами, які прикрашають календарні чапї, що покладені в основу архітектоніки давніх святилиц і оповідають про початок всього сущого, виявляють паралелі тільки в етапах розвитку плода.

Першими “теоретиками“ виявлення і зняття суперечностей між життям і смертю стають члени найбільш соціально активного середовища – жерці, представників яких Л.Гумільов називає “пасіонаріями“ (запальними). Це середовище не стільки відповідало кастовим межам, скільки залежало від будови особливо чутливої психіки. Ці люди, в способах мислення випереджаючи своїх співплемінників, готові жертвувати собою й іншими людьми заради своєї мети, “тому що не можуть жити повсякденними турботами, без мети, що заволодіває ними“ [2, 272], яка коректується в суспільному русі і стає надбанням мас, відображенням об'єктивних умов.

Одною з таких жертвних цілей стало будівництво монументальних за характером культових святилищ. Тому що апогей відчуття прориву людини в безсмертя, його цілокупності, соборності з Космосом досягався якраз в процесі жертвних обрядів. Суть у тому, що внаслідок надзвичайної конкретизації простору, зняття суперечностей для людей давнини відбувається на межі благого і згубного, буття і небуття. В міфі це місце позначається “не-нашим” (небесним або підземним) світом“, але в побуті його заміником виступало *святилище*.

З часом така практика, через неопанованість причинно-наслідкових зв'язків, зумовила виникнення їх матеріалізованих заміників, які з часом набули форми різноманітних жертвоприношень, що культивують відчуття єдності людини з безсмертним Всесвітом.

Намагаючись зрозуміти, чому істинкт смерті поривається до поєднання з вічністю, наука звертається до досліджень не тільки фізіології, але й психіки. І в пошуках відповіді стає на шлях, намічений мудрецами давнини. Неважко побачити, зазначає Ю.Шилов, що новітні погляди на заповітні “(загальнолюдські, діючі і в докласових, і в класових, і безкласових суспільствах) рушії історії повертаються до первісних уявлень про нерозривну єдність людини-народу-Всесвіту. Але... звичайно ж, на новому зиві і в новій якості: випечені вже не міфологічним, а науковим світоглядом. Наука виявляє фізичну, матеріальну сутність того, що раніше наділялося скоріше духовними, етичними властивостями і уявлялося Д'яусом – “Небом“, Адіт'ями – “Безперервними“, Індрою – “Ядрищем“ і т.д. Ця сутність – поля, які пронизують усю світобудову, зв'язують геть усе – буття і небуття в тім числі“ [7, 266].

Нам досі важко подолати грубо антифілософський погляд на життя як на результат випадкової гри тільки земних сил. Люди давнього світу, як бачимо, інтуїтивно передбачили те, до чого підводять сучасні наукові відкриття: життя в значно більшій мірі є явище космічне, ніж земне. Воно створено *впливом творчої динаміки космосу на інертний матеріал Землі*. Живе динамікою цих сил і кожне биття органічного пульсу узгоджено з биттям космічного серця – цієї грандіозної сукупності туманностей, зірок, Сонця і планет.

За величезний проміжок часу впливу космічних сил на Землю утвердилися певні цикли явищ, що точно і періодично повторюються як у просторі, так і в часі. Починаючи з коловороту атмосфери, вуглекислоти, океанів, добової, річної і багатолітньої періодичності в фізико-хімічному житті Землі і закінчуючи супутніми цим процесам змінами в органічному світі, ми скрізь знаходимо *циклічні* процеси, що є проявом і результатом впливу космічних сил.

Універсальність циклічності земних процесів та їх залежності від ритмів космосу, як довів О.Л.Чижевський, виявляється як на рівні енергетичних факторів молекулярної будови крові і її складної фізико-хімічної організації, так і на рівні багатьох процесів життєдіяльності в світі суспільному. В цьому зв'язку О.Л.Чижевський зазначав: "Різні небесні явища люди вважали провісниками грізних або важливих подій у людському світі... Дивне забарвлення небокраю, стрілчасті хмари, промені, стовпи і віяла полярних сьйв, круги навколо Сонця і Місяця, страшні грози, знаки на Сонці, під якими давні розуміли плями, видимі неозброєним оком, шуми, які супроводжують північне сьйво або грозові розряди – ці "пророчі голоси", або різноманітні сигнали, походження яких було невідоме, коливання ґрунту, нарешті, затемнення Сонця або Місяця чи поява комети – всі ці найкрасивіші і страшні явища природи людина вважала вісниками прийдешніх бур... – одним словом, знаками, якими природа ніби попереджає людину своєю мовою, говорячи "будь готовий" [6, 41-47].

Про те, що ці висновки були не захопленням поезії порівняння, а підсумком багатовікових спостережень над уперто повторюваною закономірністю співвідношення між двома рядами цих явищ, свідчать літописи всіх народів і всіх часів. Скажімо, в незчисленних міфах, створених генієм давно зниклих народів, можна бачити справжні шедеври дуже глибоких логічних побудов про взаємозв'язки між явищами в фізичному світі, явищами в органічній природі Землі і явищами в психічному і соціальному житті людства.

Таким чином, ідея безначальності і вічності життя, космічної сутності людини, яка в кожний момент знаходиться під впливом космічного середовища і найбільш чуйно відображує в собі, своїх функціях зміни або коливання, що мали місце в космічному

середовищі, змушувала жерців гранично напружувати свій інтелект в осягненні небесних світил і в знятті суперечностей між життям і смертю, що привело їх до практики розкриття пренатального світу і запозичення звідти міфологічних образів.

Вже відомо, що зняття цих суперечностей, відповідно до міфологічного мислення, відбувається на межі буття і небуття, матеріальним замінником якого в земному житті виступало святилище. В чуттєво даній, образній формі, мовою образотворчих і виражальних засобів, що накопичують і витрачають природну енергію тих "життєвих сил", які утворюються із особливо чуйної психіки занурених в екстаз учасників культового ритуалу, святилища нагадували, що тут людина торкається найбільшої тайни.

Саме ця енергія нагадування [*moneo*] про соборність, цілокупність світу людей і світу природи, а не якась інша, була рушійною силою опанування площинами сакральних місць гrotів і печер муралістичним способом увічнення смисложиттєвих цінностей давніх людей, а згодом і будівництва святилиць, мегалітичних обсерваторій, моделювала Всесвіт у ведійських гімнах, скандинавських сагах і т.п. Ми вважаємо, що в цьому і полягає відповідь на питання: яким духовним колізіям відповідали ті колосальні зусилля, які витрачалися в давнину на їх створення.

1. Батенин С.С. Человек в его истории. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1976. – 296 с.

2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1989. – 357 с.

3. Кейпер Ф.Б.Я. Труды по ведийской мифологии. – М.: Наука, 1966. – 146с.

4. Плеханов Г.В. Письма без адреса (1899-1900гг.). Письмо первое // Плеханов Г.В. Избранные философские произведения в 5-ти т. – Т.5. – М.: Политиздат, 1968. – 903 с.

5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х т. – Т.2. – М.: Прогресс, 1986. – 672 с.

6. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. – М.: Мысль, 1973. – 349с.

7. Шилов Ю. Космические тайны курганов. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 270 с.

Віктор Здоровенко. Про смислове значення монументального.

Аналізуючи становлення смислового значення монументального, автор на основі аксіологічного та історичного принципів визначає об'єктивні причини такого духовного досвіду, який, виникнувши в умовах синкретичної культури, увібрав поліфонію ціннісних основ людського буття і знайшов естетичне відображення у монументалізмі.

Виктор Здоровенко. О смысловом значении монументального.

Анализируя становление смыслового значения монументального, автор на основе аксиологического и исторического принципов определяет объективные причины такого духовного опыта, который, возникнув в условиях синкретической культуры, вобрал полифонию ценностных основ бытия людей и находит эстетическое отражение в монументализме.

Victor Zdorovenko. To the sources of the significance formation of the monumental. While analysing the formation of the significance of the monumental, the author, on the grounds of the axiologic and historical principles, defines the objective reasons of the spiritual experience that, once conditioned by the syncretistic culture, absorbed the polyphony of the value bases of human existence and found its aesthetic reflection in monumentalism.